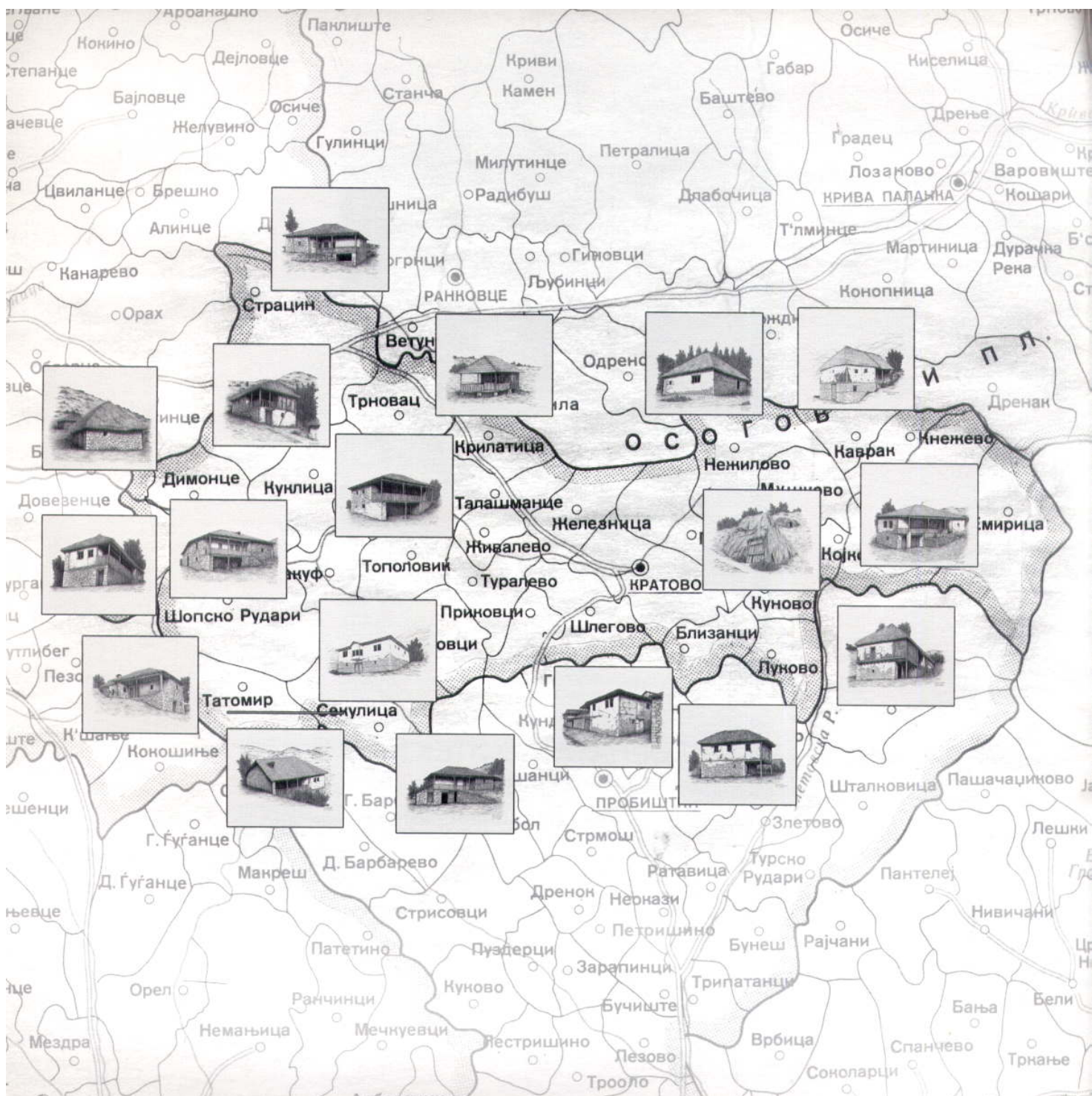

Цртежи од Петар Намичев

Народното градителство во одредени етнички области во Македонија содржи оформени карактеристики на живеалиштата и други стопански градби во селските населби. Кратовската област зазема значајно место при детерминирањето на одредени карактеристични типови на градби, како дел од еволуцијата на животниот простор на територијата на Македонија.

Географските граници на пределот на кратовско е во најголем дел во планинската област под Осоговските планини, по течението на Крива Река. Тука спаѓаат триесетина селски населби кои се развивале во одреден временски интервал од античкиот период до денес: Шопско Рударе, Шлегово, Филиповци, Кетеново, Туралево, Трновац, Тополовиќ, Татомир, Талашманци, Страцин, Цекулица, Приковци, Пендак, Нежилово, Мушково, Луково, Куново, Куклица, Крилатица, Коњух, Којково, Кнежево, Каврак, Живалево, Железница, Емирица, Димонце, Горно Кратово, Вакав, Близанце.

Според историските податоци се споменуваат постоење на патишта во античкиот период, како и во 20 век кога се споменува патот од Цариград за Парис, што влијаело претрговијата и културата за развојот на населбите и фолклорните живеалишта од истиот период¹. Поголемиот дел од населбите се споменуваат во 16 век, во пописите на Кратовската нахија². Интензивно населување на кратовскиот предел се бележи во 18 и првата половина на 19 век³.

Населбите најчесто се поставени во подпланинските и планинските предели од збиен тип (Близанци, Луково, Приковци, Шлегово, Мушково, Куново) или од разбиен тип, на локации оддалечени од патиштата, во недостапните предели. Разбиениот тип на населба содржи поделба по маала најчесто од осум (Коњух, Нежилово, Емирица) па се до 38 (Страцин), каде во развојот на населбата заради потребата од земјиште и задскриена локација се формирале голем број на маала, односно фамилии. Според големината на населбата и бројноста на маалата се создаваат населби со помал број на жители од петнаесет (Крилатица), до најголем број населбите имале околу 200 жители (Куклица-245, Димонце 180, Кнежево 186), додека побројните населби имале околу шестотини жители (Трновац, Шлегово, Шопско Рударе).

Населбите биле богати со водени извори, со планински реки, потоци, како и бунари и чешми, според големината и бојот соодветно се застапени во однос на големината на населбата (по неколчешми во една населба, а во втората половина на 20 век со чешма во секое дворно место). Притоа на стрмниот терен и богат со водени извори се граделе воденици (во Талашманци со два камења), во Живалево и Железница имало воденици со по два воденичарски камења, во Туралево имало воденица, а во Кратово потоеле четири воденици, односно по целото течение на реката имало 10 воденици.

¹ ОПД од 16 век за Кустендилски санџак, том 5, кн.2, Архив на Македонија, Скопје, 1980

² Алексовски Д. - Топономастика на кратовскиот регион, Кратово, 1986

³ Монеv Л.- Еден француски извор за Кратово во четириесетите години на 19 век ,(-lo, recueil de tinaraires dans la turqui d'europe Vienne, 1854) Осоговски глас, бр.2, Кратово, 1983.

Стопански двор

Во селската населба од разбиен тип куќите биле поставени на одредено растојание, со голем корисен простор околу живеалиштето, со групирани стопански градби. Тие биле слободно поставени, прилагодени на конфигурацијата на теренот, каде приоритет имала функционалноста на градбите според нивната намена. Најчесто во дворното место се граделе: штала, амбар, плевна, кочината, кокошарник, кошеви, бавча, фурна, бунар, чешма, трло и пчеларник кај одредени домаќинства. Основно занимање на населението претставува сточарството и земјоделието.

Шталата најчесто доминира во групата на стопански згради по својата големина, додека по начинот (изглед и конструкција) на градбата наликува на првичните живеалиштата од 19 век. Каменот доминира за изградбата на сидовите, над кои се редат дрвени грубо обработени греди, а се покрива најчесто со слама. Градбата се поставува подалеод живеалиштето, но во состав на дворното место, со лесен пристап, прилагодена на конфигурацијата на теренот и вегетацијата на околината.

Плевната се гради веднаш до шталата, во лесна дрвена конструкција, а се покрива со слама. Големината се одредува во зависност од потребите на семејството, односно бројот на грла во едно домаќинство.

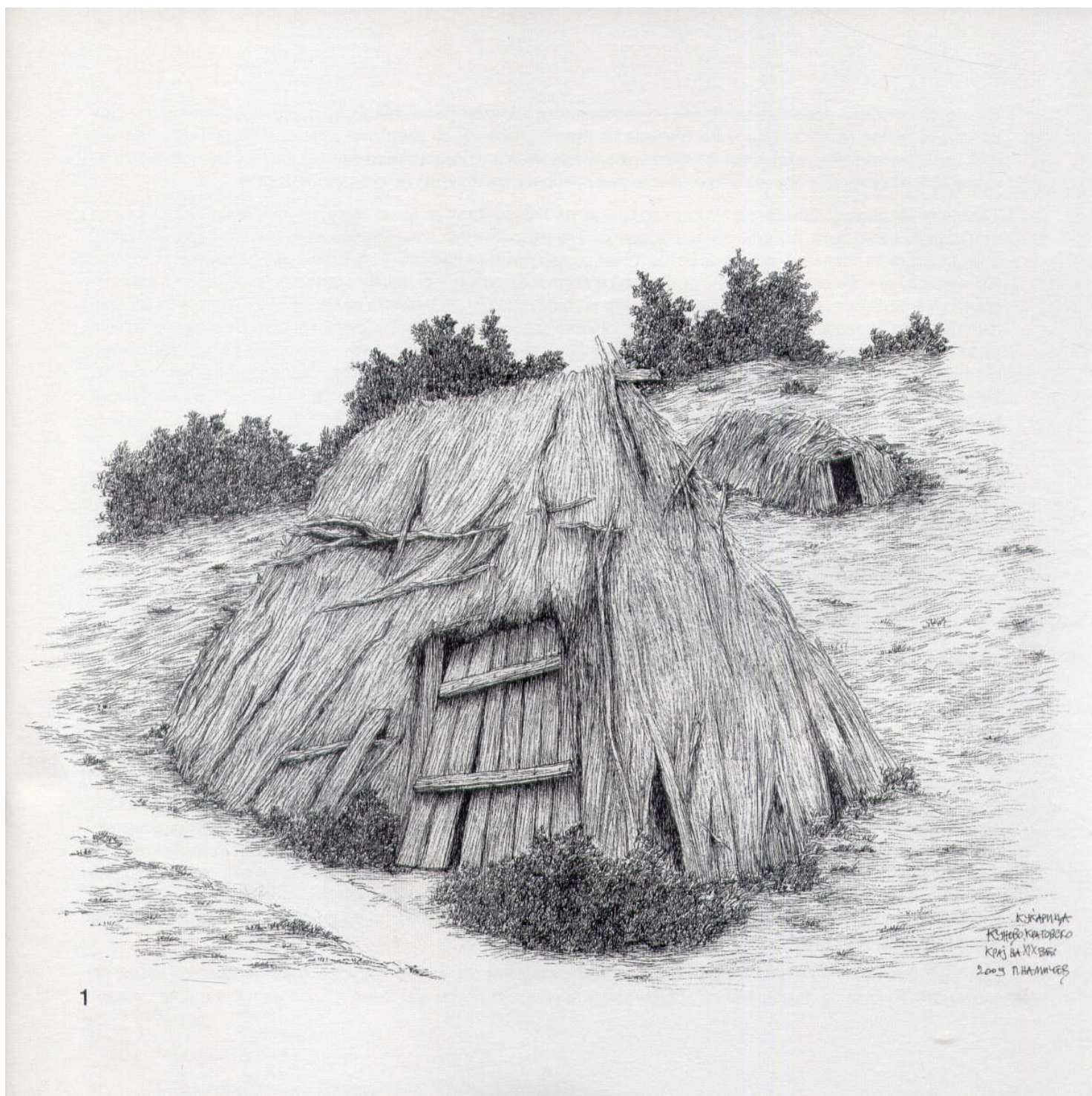
Кошарата се гради со слична конструкција како живеалиштата, со подрум во камен, приземје со бондручна конструкција, а понекогаш содржи и наткриен трем, кој служел за оставање на секојдневните работи околу земјоделието и функционирањето на семејството. Најчесто во кошарата се чувале ковчежи, млечни производи и други предмети од домаќинството кои не се употребуваат секојдневно.

Фурната се гради во дворот, или прилепена до куќата од камени блокови, најчесто со полукружен отвор на средината од каде се користи за печење на леб и други потреби во домаќинството. Се покрива најчесто со двоводен покрив со камени плочи или со керамида.

Кочината во зависност од можностите на семејството и неговите потреби се гради најчесто од дрвени материјали, со импровизирани огради. Кокошарникот најчесто е во близина на куќата, а поретко се гради како самостојка градба во дворот, со лесна дрвена конструкција.

Амбарот со својата атрактивна естетска форма, се градел со дрвени греди, со сидови од плет или од штици, секогаш бил видлив и доминантен во дворот. Најчесто се градел самостојки во дворот со засебна конструкција, а поретко бил вграден во куќата, најчесто на чардакот. Подлогата била со камени сидови во подрумот, додека приземјето кое се користело за складирање било изградено со дрвени штици и систем од дрвени греди. Просторот на амбарот бил поделен на неколку дела со прегради-пресеци, каде подот на средишниот дел бил подигнат заради подобра пристапност и користење на зрнестите производи. Големината и капацитетот на амбарот зависела од можностите и потребата на едно семејство или заедница, каде најчесто се складираше храната за период од една година, до следната жетва. Кај одредени примероци била применувана минимална геометриска декорација. Амбарот се покривал со слама или керамида. Сличен објект за складирање на зрнеста храна бил кошот или кочакот, кој се градел како самостојки објект, граден од лесна конструкција со преплет, кој се поставувал на подлога од камени блокови кои формирале сидови, со овална форма. Отворот најчесто бил на челната страна од каде полесно се полни и користи прегодината.

КРАПИНА
КРАПОКРАТОВО
КРАПКА
2003 П.А.А.А.А.

Пчеларството било развиено во 20 век во неколселски населби (Филиповци), во подпланинските села. Сандаците со пчели се поставувале во близина на куќата, наоколу со заштитна дрвена ограда. Бавчата била составен дел на секој двор, каде се одгледувале неколтипа на сезонски цвеќиња, дел кој бил средиште на голем број на природни бои, со што се формирал декоративен простор во стопанскиот двор.

Трлата се граделе во близина до куќата во состав на стопанскиот двор, но сепак на пристапна локација и на страната на пасиштата, поради нивна безбедност. Најчесто во едно домаќинство се чувале од 30 до 300 овци. Заради тоа било потребно овците да се заштитат со дел покриен со дрвена конструкција, од дрвени столбови, најчесто по надворешната линија на оградата, со покрив од слама или гранки, најчесто на две води и отворен простор, ограден со ограда од гранки. Формата и конструкцијата на трлата најчесто се прилагодува на конфигурацијата на теренот, и со атрактивна положба во однос на стопанскиот двор. Трлото за семејството било од витално значење, за неговиот опстанок. Се одредувал и дел каде се чувало млеко, или се произведувало сирење и други млечни производи. Амбиентот на трлото и неговата форма создавала фолклорен амбиент, во склад со природата, околината и динамичноста на сточарската работа, кои се вклопувале во народното живеење и сите обичаи поврзани со тоа.

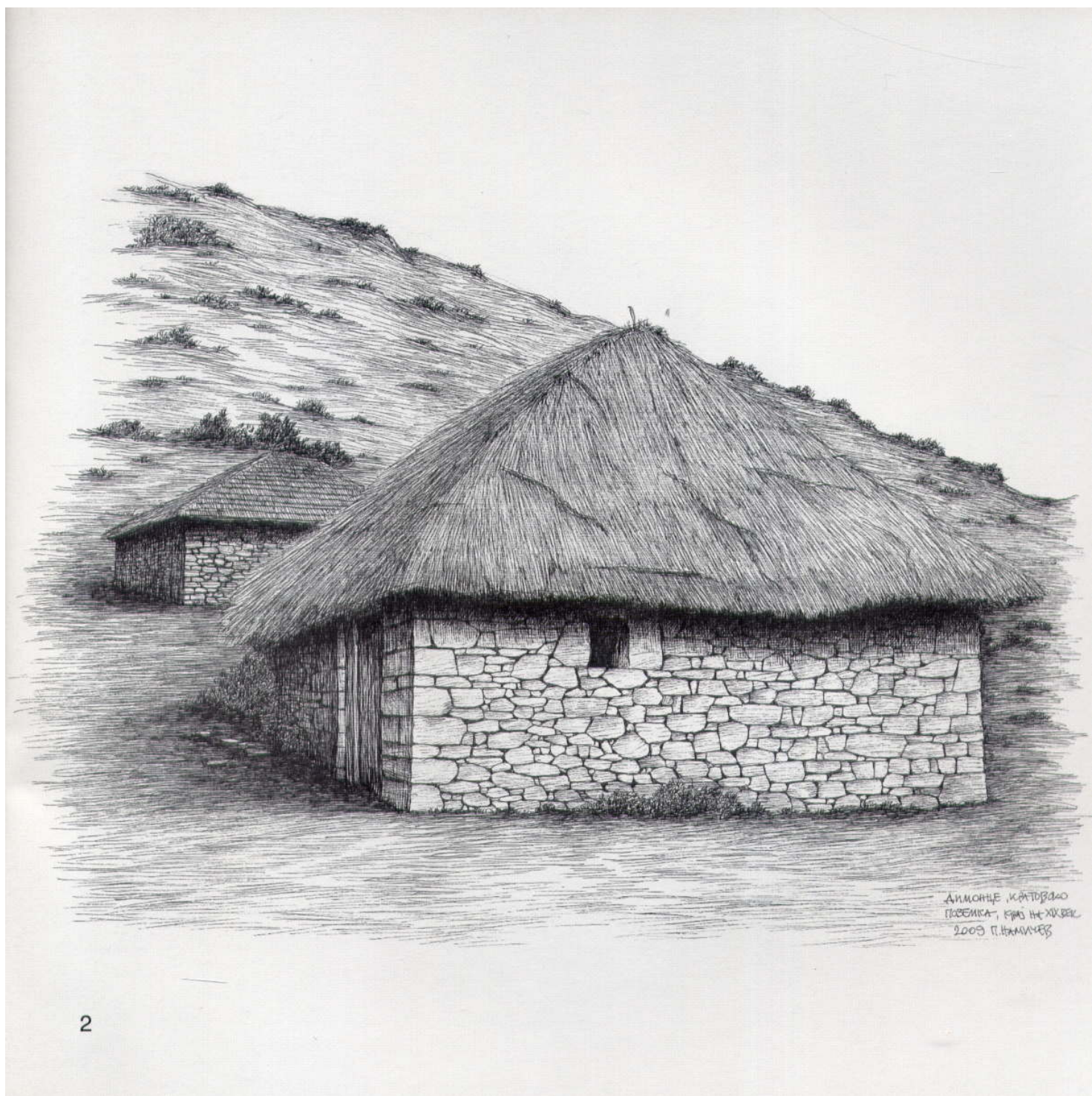
Развојот на кратовската селска куќа

За жителите на кратовскиот предел кои биле во потрага по создавање на засолниште, потребно било тоа да одговара на потребите и можностите на семејната заедница, вклопено во сите сегменти на народното живеење. Притоа требало да се задоволат заштитата од климатските промени, општествените и социјалните потреби на семејството, прилагоденоста кон природните услови, на околината како природен систем, економичноста на градбата со локални материјали, еколошката застапеност на едноставни природни материјали и сл. Почитувајќи ги дадените услови на средината живеалиштата биле скромни, со едноставна градба, економични, во функција на заштита од природните промени. Потребен бил единствено затворен и заштитен простор, едноделен, кој би служел за престој преденот, загревање, подготовка на храна, спиење и сл. Димензиите на овој простор се одредувале при градење во зависност од големината на семејната заедница, која во почетокот броела неколчленови, но подоцна се зголемувал нивниот број.

Првичните живеалишта се вклопувале во земјата, со оган на средината, а одоколу со дрвени диреци се формирале прегради-сидови, кои се обложувале со гранки. Подоцна начинот на градење се усовршувал, сидовите се граделе со плетени прачки, кои се обложувале со смеса од кал и слама, од внатрешната и надворешната страна, со што изолацијата помеѓу надворешниот простор и внатрешниот се подобрувала. Огништето се поставувало на средината, каде огнот се контролирал и одржувал. Околу огништето се случувале сите активности во домаќинството, тој овозможувал светлина, затоплување и затоа се почитувал од страна на сите членови на семејната заедница. Подоцна од безбедоносни причини, поради страв за безбедноста на стоката, човекот во ноќниот период ја чувал во истиот простор, но одделена со преграда од плетен сид, покрај својот животен простор.

Едноделната куќа била градена од камен, со дебели сидови, поради изобилството на парчиња од камен во околината. Куќата се покривала со дрвени греди и сламена покривка. Овие градби наликувале на стопан-

ските згради - *кошарата*, која денес се уште се користи во кратовските села. Оваа градба спаѓа во категоријата на затворен тип, како една од архаичните форми на живеалишта.

Во подоцнежниот период со подобрениот стопански живот, се зголемува бројот на членови во семејната заедница, каде се јавила потребата од издвојување на просторот за живеење и просторот за чување на стоката. На тој начин се формирала шталата како издвоена зграда. **Дводелното живеалиштето**, имало две простории *куќа* и *одаја* (Нежилово, Луково, Куклица и др.). Во *куќата* имало огниште најчесто на средината, каде се подготвувала храна, во *сандаци* се складираше храната, се осветлувал просторот и сл. Во почетокот не се оставале отвори -прозорци во сидовите за осветлување. Просторијата имала една влезна врата од предната страна, и задна *мала* врата која била поврзана со дворот зад живеалиштето, а служела за бегане во не-сигурните времиња. Во просторијата околу огништето имало покуќнински предмети за секојдневна намена: *ковчези*, *брашнарник*, *ношви*, *вериги* над огништето, дрвени полици *-раф* покрај сидовите, од ентериерните елементи троножни столчиња, *софра* и сл. Одајата и *куќата* биле поврзани со врата, каде нивото на подот било подигнато во однос на *куќата*. Одајата имала помала таванска височина, а служела за престој преденот, ноќевање, пречекување на гости, одржување на семејни веселби и сл. Оваа концепција произлегува од потребите на едно семејство од 19 век и почетокот на 20 век. Подоцна поради локацијата со изразен стрмен терен, одајата се гради над просторијата (подрум или во функција за чување на стока) вкопана со еден дел во теренот, со подлога од камени сидови. *Куќата* се градела во еден долг временски период од два века, до почетокот на 20 век, особено во достапните планински предели, со правоаголна основа, затворена, покриена најчесто со слама.

Затворената концепција на живеалиштата се формирала под влијание на планинската клима, за обезбедување на сигурност во поретко населените планински предели, каде можноста од насилство била во поголема мерка изразена, со примена на природните материјали од околината (каменот, дрвото и обработената земја за облога, како врзно средство или за изолација), како и потребата за заштита од силните зими. Формата на овој тип на живеалиште било успешно вклопено и произлезена од природната средина, како континуитет на географско-климатските услови, со пејсажот на околината. Од големите шумски појаси на Осоговските планини, изобилството на дрво, со добар квалитет и богат колорит биле создале услови за формирање на градителските и естетските карактеристики на живеалиштата.

Според развојот на семејната заедница и зголемувањето на бројот на членови во семејството, просторот на живеалиштето, се зголемувал со нови простории, уште една одаја (Близанци), за потребите на новоиздвоените нови фамилии или други семејни потреби. Поради запазување на правоаголната форма на основата, преостанатиот дел од просторот бил предвиден за затворен трем (Шлегово). **Тремот** ги поврзувал сите останати простории, комуницирал помеѓу нив и надворешниот простор. Подоцна тремот се појавувал со отворена форма, поради високите температури во летниот период (Вакув, Секулица, Тополовиќ, Талашманци, Шопско Рударе). Во овој простор се градел парапет од сид од камен (со висина околу 40 см), во линијата на сидот кон двете одаи, во функција за седење, како локален автентичен елемент.

Површината на тремот се зголемувала со развојот на живеалиштата, односно се градел по **целата широчина на предната страна** (Туралево), што значи дека неговата функција имала се поголемо значење. Големината на тремот се одредувала во зависност од локацијата, односно во планинските области тој бил со помали

анализа покажува формирање на модели на решенија, почнувајќи од првичните со една или две простории (едноделна или дводелна кука), каде затворениот систем на градба овозможува развој на просторот, со додавање на просториите (повеќеделна кука). Во понатамошниот развој со појавата на тремот (кука со трем и вкопан подрум) и чардакот (кука-чардаклија), доаѓа до зголемување на разновидност на затворените простори со отворен простор кој е свртен кон околината. Развој на живеалиштето на две нивоа создава можности за развој на просторноста на живеалиштето, и формирање на креативни просторни решенија со совршени и издиференцирани форми (братски куќи и комплексни- со повеќе просторни целини).

Конструктивно естетски карактеристики на живеалиштата

Изборот на градежниот материјал за живеалиштата бил донесуван од непосредната околина. Каменот како цврст и отпорен на климатските промени, дрвото кое го имало во изобилство во шумите, како и земјата во обработена форма за обложување на сидовите или подните површина.

Приземјето кое било градено на стрмен терен, со некои делови вкопани во тлото на теренот, се градело од сидови со камен до 70 см широчина. Подлогата најчесто се поставувала врз темелни стопи (вкопани до 70 см) на две или три страни од основата со правоаголна форма (поретко на сите четири страни). Преостанатите преградни сидови се граделе во бондручна конструкција (или керлич со дебелина 10-20 см). Камените сидови имале вградени дрвени греди- кушаџи (атали) на вертикално растојание од околу еден метар, заради добивање на еластичност. Гредите се поставувале на надворешните страни од сидот, а попречно биле поврзани со мали гредички -клепиња. Врз подлогата од камен се потпирале масивни долги греди, над кои налегнувале коси греди за кровот-чатми. Над нив се поставувала подлога од дрвени летви- латми, врз кои се мачкале грутки од кал, како подлога за сноповите од слама. Сламата - чуканица за да биде отпорна на атмосферските промени имала систем на врзување за летвите од завршната конструкција - манаила. Последна фаза од покривањето било врзувањето на покривот со прачки, додека покривот имал стреа -сачак.

Подовите најчесто се исполнувале со набиена земја, а поретко во тремот или куката се ределе плочи од камен. Куката најчесто била без таванска конструкција, поради слободно излегување на чадот низ бацата на покривот (на највисоката точка), додека во одајата се градела конструкција од штици или мали делкани гредички, кои биле премачкани со смеса од кал и ситнета слама.

Дрвените прозорци и врати (дограмата) биле во почетокот со мали димензии (30 до 40см), додека подоцна се изработувале со две крила кои се отварале на внатре (до 65 см шир), со правоаголна форма. Во помошните економски и подрумски простории отворите биле издолжени поради малата височина на подрумскиот таван, заради безбедност, осветлување и вентилирање на просториите. Вратите во ентериерот на предната челна страна имаат одредена геометриска декорација, додека кај надворешните врати, карактеристична била изработката на рамка од камени парчиња, најчесто со лачна форма (Коњух).

Живеалиштата најчесто се граделе на цврста подлога од карпа или со темели на земјена подлога. На каменото приземје се градел кат во бондручна конструкција, каде стабилноста се постигнувала со еден камен сид (најчесто задниот), изграден по целата височина на градбата. Налегнувањето на живеалиштето на камена природна и цврста подлога, покрај задоволување на статичките закономерности, овозможувала и поврзу-

Дом, в котором
жил Магистр
дог. П. Павлов

статички издржана и естетска градба. Тие го користеле искуството прилагодено на семејните потреби на домаќинството, создавале градби со крајна едноставност и функционалност. Во еден континуиран период била создадена модифицирана форма на живеалиште кое содржело три задолжителни простории: кука, одаја, подоцна трем и чардак, со економски простории изба, штала или подрум. Токму овие просторни содржини се отсликувале според применетиот материјал, конструктивниот систем и структурата на материјалите, врз надворешниот изглед. Сидот од камен најчесто означувал, економски простории, во подрумот или приземјето (трем, кука и сл.), додека бондручниот сид од плетени гранки премачкан со смеса од кал и слама, означувал просторија за живеење (одаја, чардак и сл.). На тој начин структурата на надворешниот лик на живеалиштето било одредено уште на почетокот на градбата со просторното решение.

Препознатливи конструктивни и естетски елементи на народното градителство биле градење со камен сид, плетен сид, изработка на *дограма* за прозорци и врати, едноставни геометриски декоративни детали на елементи од конструкцијата, покривањето со слама, камени плочи или керамида и сл. Едноставноста на просторното решение е пренесена на надворешниот изглед. Надворешните врати изработени во масивно дрво, имаат едноставна правоаголна профилација (Секулица, Шопско Рударе, Крилатица, Коњух). Од внатрешната страна на влезната врата се става *сурме* - дрвена греда која во хоризонтален правец зад вратата се вовлекува во сидот, која од безбедоносни причини се повлекува и заглавува зад вратата, со што не дозволува нејзино отварање. Најчесто над влезната врата се гради лачна рамка од обработени камени парчиња (Коњух, Шопско Рударе), или кај куките со две нивоа во подрумскиот дел.

Интензивна стилизирана геометриска декорација со засекување се применува на дрвените столбови и греди, особено на дрвените *седла* помеѓу столбот и гредата (Туралево, Секулица, Крилатица, Кнежево, Пендак, Коњух, Шопско Рударе, Шлегово и др.).

Покривањето на живеалиштата на традиционален начин со слама барало познавање на цел систем на подготовка на ржаницата и нејзино прицврстување, со што се добивал архаичен изглед и структура на градбата. На највисокиот дел се оставал отвор со одредена геометриска форма, со едноставно засекување на предната украсна штица, со еден или два отвора (Талашманци, Куклица, Страцин, Крилатица и др.).

Одредена декорација се применувала на оградата од чардакот со едноставно засекување на вертикално поставените штици, каде се добива мултиплицирање на одреден геометриски елемент, сличен на фолклорната декорација од покуќнинските дрвени и текстилни предмети (Шлегово, Коњух, Крилатица, Трновац и др.). Кај некои живеалишта карактеристично било вградување на амбарот (со вградени прегради-пресеци) во волуменот на чардакот што создава одредена динамика и примена на разновидна структура во надворешниот изглед, претоплиот колоритен тон на дрвената површина (Луково).

Сите споменати елементи формираат складна целина, со хармонични структурални, колоритни, ликовни и стилски особености, со што се дефинира одреден модел на народното градителско творештво во овој предел.

Внатрешна обработка

Внатрешната декорација била секогаш присутна во сите сегменти на народното живеење, преко човекот умее успешно да ја изрази својата креативност и да го украси својот дом. Во еден хармоничен и едноставен

Музеј на град Кратово